

GALAMB GYÖRGY

Eretnekség, világi hatalom, szakralitás a 11–13. századi Nyugat-Európában

1.

A középkori Európa egyik szembetűnő vonása az, hogy a politikai intézményeket, a politikával és társadalommal kapcsolatos képzeteket, ideológiákat és mentalitást a világi és a szakrális elemek kettőssége határozta meg (bár megjegyzendő, hogy ez a kettősség nem ismeretlen a germánoknál és az eurázsiai steppe uralmi alakulatainál sem).¹ A kettősség egyszerre jelenti az egymásrataltságot és konfliktusok hosszú sorozatát. A világi hatalom általában számot tartott a szakrális legitimitásról, a szakrális pedig világi téren és világi eszközökkel törekedett befolyása növelésére. Fontos, hogy Nyugaton az uralkodók szakralitása nem személyes és permanens: azt a papi rend tagjai által végzett szertartások révén nyerték el.²

A karoling-kori felfogás értelmében a király vagy a császár egyrészt közvetítő szerepet játszik a természetfölötti és a társadalom között. Ez az elképzelés szimbolikusan abban fejeződött ki, hogy a trónra lépő uralkodókat a fölkenés szertartása által kvázi az egyházi rendbe emelték.³ A frank történétírók, akik természetesen tanult, a bibliamagyarázatban jártas egyházi emberek voltak, előszeretettel hasonlították királyaikat az ószövetség papkirályaihoz.⁴ Másrészt a földi társadalom közegében az uralkodó ezer szállal kötődött az egyházhoz. Onnan került ki a tisztségviselők jelentős része, letéteményese volt a mindenféle uralom bázisát adó politikai, jogi tudásnak, legitimitációt adó hagyományoknak és mítoszoknak. Politikai értelemben és egyháztörténeti szempontból a korai középkor számos államalakulata (a vizigót, a

¹ A szakrális hatalom problémakörének összehasonlító vizsgálatára: *Studies in the History of Religions (Supplements to Numen) IV.: The Sacral Kingship*. La regalità sacra. Contributi al tema dell' VIII Congresso Internazionale di Storia delle Religioni (Roma, aprile 1955.) Leiden, 1959.; a téma középkori vonatkozásaira és területi változataira újabban: *La royauté sacrée dans le monde chrétien*, sous la dir. Boureau, A. – Ingerflom, C. S. Paris, 1992. (a továbbiakban: *La royauté sacrée ...*)

² Boureau, A.: *Un obstacle à la sacralité royale en Occident: le principe hiérarchique*. In: *La royauté sacrée...* 31.

³ Maga a szertartás, amely a legkorábban a hispániai vizigót királyságban lett gyakorlattá, természetesen túlélte a korai középkort, a jelentése viszont megváltozott. A vizigót előzményekre lásd King, P. D.: *The barbarian kingdoms*. In: *The Cambridge History of Medieval Political Thought*. c. 360- c. 1450. Ed. by J. H. Burns, Cambridge, 1988. 144. (a továbbiakban: *The Cambridge History*)

⁴ Riché, P.: *La Bible et la vie politique dans le haut Moyen Age*. In: *Le Moyen Age et la Bible*, sous la dir. Riché, P. – Lobrichon, G. Paris, 1984. 31.

frank, a 7. sz. végétől a langobárd) esetében az uralkodó és az episzkopális egyház szövetségéről van szó.⁵

A 9. század végétől az episzkopális egyházaknak (és velük együtt a pápaságnak) szembe kellett nézniük a Karoling császárság összeomlásának következményeivel. Ekkortól fogva meggyengült, szétmorzsolódott (legkevésbé a német területeken) az *advocatus ecclesiae* szerepét betöltő közhatalom. Az egyház választás elé került: vagy kivonul a világból és merőben lelki közösséggé válik, veszni hagyja intézményi struktúráit és birtokait, vagy pedig ezek védelme és fönntartása végett világi hatalmi eszközökhöz nyúl. Az előbbi megoldást választották az ezredforduló remetemozgalmai, az ezredfordulót követően föltűnt eretnek irányzatok, az utóbbit pedig a Rómát az araboktól megvédő pápák éppúgy, mint a szász dinasztia uralkodóit a többiek között a magyar betörések idején támogató egyházi méltóságok. Előfordultak „hibrid” megoldások, ilyen például a cluny-i reformmozgalom, amely egyidejűleg testesítette meg a világtól való elfordulás és a kolostori közösségek világi érdekeinek védelmét. Nem véletlen, hogy benne találta meg egyik fő támaszát az egyház fegyelmét és erkölceit helyreállítani kívánó és egyidejűleg a világi érdekeit következetesen képviselő gregoriánus reformpápaság.

A pápaság 11. század második felében kezdődő fölemelkedése és a császári hatalomtól való függetlenedése döntő változást hozott az egyes hatalmak világi, illetve szakrális igazolása terén. Szent Péter azon utódai, akiknek feltett szándékuk volt, hogy spirituális hatalmukat a világi uralkodók fölött is érvényesítsék, maguk tették meg az első lépéseket a két szféra szétválasztása felé. Kezdetét vette a világi uralkodók deszakralizálása, ami oda vezetett, hogy a 12. században a fölkenés elveszítette szentség jellegét. A pápák a kuriális ideológiát a világi elemek maradékától is megtisztították: VII. Gergely a Constantinus-féle *Donatiót*, amelynek értelmében a pápa végső fokon a császártól nyeri világi hatalmát, már nem tartotta alkalmasnak a pápa kizárólag teokratikus alapokon nyugvó legitimációjának alátámasztására.⁶ Ugyanakkor a *Dictatus papae*-ben kimondja, hogy ha a római pápát a kánonoknak megfelelően választották, Szent Péter érdemeire való tekintettel minden kétséget kizáróan szent lesz.⁷ Ez szakítást jelentett azzal a hagyományal, mely következetesen szétválasztotta a papi hivatalt és a pap életszentségét.⁸

⁵ Persze a frankoknál éppennygy, mint a németeknél a szász és a száli dinasztia esetében, fontos szerepet játszanak a pápasággal fönntartott kapcsolatok is, de nézetem szerint a legitimáló szerep és a hatalmi bázis szempontjából a helyi fölsőpapság nagyobb súlyt jelent. E viszonyrendszer leírására dolgozta ki a német történetírás (elsősorban J. Fleckenstein, majd L. Santtaller) az ún. *Reichskirchensystem* fogalmát, amelyet újabban relativizál és pontosít Reuter, T.: The „Imperial Church System” of the Ottonian and the Salian Rulers. *Journal of Ecclesiastical History* 33. 1982. 347-374.

⁶ Southern, R. W.: A nyugati társadalom és az egyház a középkorban. Budapest, 1987. 119-120. (a továbbiakban: Southern) Más szerzők szerint a *Donatio* a pápai hatalom imperiális jellegének kidomborításához szolgáltatott mintákat: Robinson, I. S.: Church and papacy. In: The Cambridge History... 281. (a továbbiakban: Robinson)

⁷ Das Register Gregors VII, Ed. E. Caspar, MGH Epp. selectae II, Berlin, 1920. 55a, 201.

⁸ Ullmann, W.: A History of Political Thought: the Middle Ages. Harmondsworth, Middlesex, 1965. 25-26.

A világi uralkodók a megváltozott helyzetre kettős módon reagáltak. Egyrészt egyre tudatosabban építettek hatalmuk világi megalapozására, jogi és szociológiai téren egyaránt. A római jog 12. században kezdődő „reneszánsza”, a világi hivatalnokok egyre terjedő alkalmazása növelte az uralkodók politikai és ideológiai mozgásterét. Másrészt, ezzel párhuzamosan, építhettek a mindenkor uralkodó személyét övező olyan archaikus szakrális képzetekre is, amelyek nem egyházi ösztönzésre jöttek létre, hanem minden jel szerint mélyen gyökereznek az iskolázatlan társadalmi csoportok egymásra hagyományozott társadalomképében és kollektív pszichológiájában.⁹ Ilyenek például az érintés útján gyógyító király vagy a halottnak hitt, de egy hegy mélyén rejtőzködő uralkodó alakjához fűződő legendák.

A szakrális és világi tradíciók legitimáló erejének együttes használatára jó példa I. Barbarossa Frigyes. Az észak-itáliai városok fölötti szuverenitásának érvényesítésében támogatókat szerzett a bolognai jogi egyetem tanárainak körében, törvényeit a császári méltóság antikvitástól tartó folytonossága, illetve *translatiója* kifejezésekképp a Justinianus-féle törvénykönyv *Novellái*hoz illesztették, ugyanakkor a német királykoronázás egyik főszereplőjének, a kölni érseknek a székesegyházába hozatta a Háromkirályok ereklyéit, akiknek figurája a középkor során olyan értelmezést is kapott, mely szerint a világ népeit – Sém, Kám és Jafet leszármazottait – reprezentáló uralkodók Krisztus előtt hódolnak. Ez a motívum szerepet játszott a császári *imitatio Christi* kialakulásában és párhuzamot szolgáltatott a császár és a királyok viszonyának magyarázatához.¹⁰ A császár keresztülvitte továbbá az elődjeként fölfogott Nagy Károlynak a szentté avatását.¹¹

Ami a pápaságot illeti, egyre nagyobb mértékben vette igénybe a világi hatalom eszközeit, s bonyolódott bele az európai politikába. A 12. században fontos lépéseket tett egyházkormányzati hatalmának gyakorlati érvényesítése terén. Az episzkopális egyházakat, különösen a 11. századtól fogva, egyházkormányzati és liturgiai téren sikerült fokozatosan alárendelni a pápai hatalomnak. Ekkor hívtak össze egyetemesnek tartott (persze csak a Nyugatra kiterjedő) és egyértelműen a pápa által kézben tartott zsinatokat, Gratianus és a „jogászpápa” tevékenysége az egyházjog hatályát egyre szélesebb területekre terjesztette ki. A kialakuló és differenciálódó pápai hivatalszervezet egyre több hatáskört vont magához.¹²

⁹ Ennek a kérdésnek ma már jelentős irodalma van, amelynek kezdetét olyan „klasszikus” művek jelentik, mint Bloch, Marc: *Les rois thaumaturges*. Strasbourg, 1924.; vagy Kantorowicz, Ernst: *The King's two Bodies*. Princeton, 1957. munkái. J. Revel szerint e két munka két eltérő felfogásnak teremtett alapot: Bloch és követői a királyság intézménye elválaszthatatlan velejárójaként fogják föl a szakrális beágyazottságot, míg Kantorowicz nyomán többen azt tartják, hogy a kettő kapcsolódása csak részleges és ideiglenes: *La royauté sacrée: éléments pour un débat*. In: *La royauté sacrée...* 7-9. Mindannak, amit P. Burke a kérdéssel kapcsolatban leír, bőven vannak középkori vonatkozásai, amelyek még kidolgozásra vagy összegzésre várnak: *Népi kultúra a kora újkor Európában*. Budapest, 1990. 181-186.

¹⁰ Deshman, R.: *Christus Rex et magi reges: Kingship and Christology in Ottonian and Anglo-Saxon Art*. *Frühmittelalterliche Studien* 10. 1976. 375-405.

¹¹ Folz, R.: *La chancellerie de Frédéric Ier et la canonisation de Charlemagne*. *La Moyen Age* 70. 1964. 13-31.

¹² Southern 124-148.; Ullmann, W.: *The Growth of Papal Government in the Middle Ages*. London, 1970.

Hová tűntek a kései Karoling-kor vagy a szász császárok „birodalmi” egyházának nagy formátumú, a világi politikát is befolyásoló érsekei és püspökei? Hivatali utódaik a 13. századra a Róma befolyása alá került hierarchia fegyelmezett tagjaivá váltak. A teokratikus ideológiára hivatkozó, eredetét a transzcendens, szakrális szférából származtató pápai hatalom világi; politikai, jogi és igazgatási eszközökkel ért el sikereket spirituális hatalma fenntartásában és kiterjesztésében.

2.

A világi és az egyházi hatalom, illetve általában a hatalom és a szakrális szféra viszonyában a 11–12. században mentek végbe az említett változások. Ugyanebben az időszakban lehetünk tanúi a nyugat-európai eretnekségek kifejlődésének és megerősödésének. Az időbeli egybeesés veti föl a kérdést: létezik-e valamilyen tartalmi kapcsolat a két jelenség között? Ha igen, ez a kapcsolat mond-e valamit az eretnekmozgalmak és a korabeli politika, illetve társadalom viszonyáról? Az eretnekségek és a pápaság ellentéte közismert. A heterodox mozgalmak bírálják az üdvkövetítést kisajátító, egyszersmind világi eszközökkel élő és a világa politikába belebonyolódó pápaságot, amely a 12. század végétől kezdve egyre több intézkedést hoz üldözésükre. De mi a helyzet a részben szakrális, részben „immanens” legitimációjú világi hatalommal (amely szintén föllépett ellenük); van-e az eretnekségnek valamiféle, akár burkolt, akár nyíltan vallott mondanivalója a világi társadalomról, politikáról és hatalomgyakorlásról? A jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy az eretnekekről tudósító források konkrét tartalmából kiindulva próbáljon meg e kérdésekre válaszolni.¹³

Maguk a források első pillantásra alig szólnak társadalmi és politikai kérdésekről. Egyházi műveltségű szerzőiket az egyes eretnekségek kizárólag abból a szempontból érdeklik, hogy mennyiben mondanak ellent a „hivatalos” doktrínának, szentségtannak, az egyházi hierarchia üdvkövetítő szerepének. A leírt heterodox mozgalmakhoz való viszonyulásuk polemikus, értelmezésükben pedig legalább annyira – ha ugyan nem jobban – támaszkodnak a szentírási hagyomány vagy a patrisztikus szerzők toposzaira, mint a saját információikra vagy esetleges személyes tapasztalataikra.¹⁴ Ezen a ponton azonnal jelentkezik az a kulturális természetű torzító

¹³ Míg az egyháztörténetírás, és annak legjelesebb képviselői, legalábbis az 1963-as royaumont-i konferenciáig alig mutattak fogékonyságot az eretnekség és társadalom kapcsolatának problémája iránt, addig a marxista történetírás megragadt annál, hogy Engels vonatkozó művét (Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. In: Marx-Engels válogatott művei. Budapest, 1983., III. köt. 612.) ismételve azt hangoztassák, hogy az eretnekmozgalmak az antifeudális elégedetlenség „vallásos köntösbe” bújt megnyilvánulásai. Kivételek persze akadtak: például Werner és Macek fontos tanulmányokkal járultak hozzá az eretnekségek történetének megismeréséhez; Werner, E. – Erbstösser, M.: Sozial-religiöse Bewegungen im Mittelalter. In: Wiss. Zeitschrift der Karl Marx. Universität 7. 1957-1968. 267-282.; Werner, E.: Häresie und Gesellschaft in 11. Jahrhundert. Sitzungsberichte der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. Band 117. Heft 5. Berlin, 1975.; Mačec, J.: Villes et campagnes dans le hussitisme. In: Hérésies et sociétés dans l'Europe préindustrielle 11e-18e siècles., Prés. par. J. Le Goff. Paris, Le Haye, 1988. 243-268.

¹⁴ A patrisztikus szerzők közül elsősorban Szent Ágoston De haeresibus és Contra Faustum manicheum című műveire hivatkoztak.

szűrő, amelynek lényege a források szerzőinek társadalmi-politikai érzéketlensége, s amely elfedheti az egyes irányzatok esetleges társadalmi ambícióit, politikai igényeit.

Mégis, a középkori eretnekmozgalmak történetében végig jelen vannak olyan elemek, amelyek vagy a fennálló társadalmi-politikai rendszer nyilvánvaló kritikáját jelentik, vagy pedig egyházkritikai jellegűek ugyan, de alaposabb vizsgálatuk felszínre hozhatja társadalmi töltetüket. Itt érdemes megjegyezni, hogy nem feltétlenül csak az olyasféle jelenségeknek lehet társadalmi töltete, mint amikor a parasztok megtagadják a tized fizetését, esetleg kapára-kaszára kapnak, s leölik a földesurakat és a papokat, a városi polgárok megostromolják a püspöki palotát, mert önálló kommunába szeretnének tömörülni, vagy mert sokallják a katedrális építésével járó terheket. A politikai szférához¹⁵ kapcsolódó mentalitás, képzetek, rituális rend, mitológiák kutatása terén az elmúlt évtizedek során elért eredmények¹⁶ már jobban lehetővé teszik, hogy a ma már sokszor ezoterikusnak tűnő, a spiritualitás, a vallásosság területére leszűkülő látszó heterodox tartalmú követeléseket az adott kor gondolkodásmódján, fogalmi rendszerén belül vizsgálva megragadhasuk társadalmi és politikai jelentésüket.¹⁷

A különféle eretnekek nézeteiről tudósító forrásokat olvasva szembevetünk, hogy egybehangzón elutasítják a társadalom egyháziakra és világiakra történő fölosztását, a házasságot paráználkodásnak tartják, elvetik a családot, mint az emberek együttélésének alapvető keretét, tagadják az esküt, elvitatják – s nemcsak az egyházi, hanem a világi – hatalomtól azt a jogát, hogy háborgtízzon, hogy halálbüntetést szabjon ki; a Consantinus-féle Donatióban az egyház romlottságának a gyökerét látják.¹⁸ Nézetem szerint – korántsem kizárva, hogy létezhetnek továbbiak is – ezek

¹⁵ Legújabban a politikatörténet „reneszánszának” lehetünk tanúi, ám ez ma már nem a *politika*, hanem a *politikai* történetét jelenti, azaz egy olyan szemléletet, amely integrálja a hatalom gyakorlásának gazdasági, anyagi, szimbolikus vonatkozásait és az ezekhez kapcsolódó képzeteket. Lásd Berlioz, J. – Le Goff, J.: *Anthropologie et histoire*. In *L'histoire médiévale en France. Bilan et perspectives. Textes réunis par M. Balard*, Paris, 1994. 287-290.; Krause, A.: *Az Annales befejezetlen kalandja*. Budapesti Könyvszemle 6. 1994. 4. sz., különösen 463-464.

¹⁶ Marc Bloch és Ernst Kantorowicz a témával kapcsolatos, már említett munkái mellett fontos megemlíteni még Duby, G.: *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*. Paris, 1978. (a továbbiakban: Duby 1978.)

¹⁷ E kérdés tanulmányozásakor is szem előtt kell tartani, hogy a gondolkodás még nem vált szét különböző részterületekre, amint arra már A. J. Gurevics fölhívta a figyelmet. Lásd Gurevics, J.: *A középkori ember világgépe*. Budapest, 1974. 11-13.

¹⁸ Az eretnekekről szóló források persze elfogultak, gyakran töredékesek és homályosak, ezért értelmezésük számos nehézséget rejt magában. Ráadásul az általam vizsgált időszak – a 11-13. század történetileg is nagyon hosszú, ezalatt a vonatkozó források műfaja és szerzőik gondolkodásmódja is sok tekintetben változáson ment át. Figyelembe kell venni azt is, hogy az egyes szerzők egymástól veszik át a különféle közhelyeket, az inkvizíciós (vagy azokra alapozó) források pedig a kérdésfeltevésekkel eleve meghatározzák a kapott válaszokat. Ugyanakkor a mérleg másik serpenyőjébe tartozik, hogy az egyházi szerzők, ha eredménnyel akartak föllépni az eretnekekkel szemben, akkor a tárgyilagosságnak bizonyos fontossággal kellett bírnia a szemükben: továbbá az a körülmény, hogy az általam tárgyalt kérdések nem érdekelték őket annyira, mint a doktrinális, erkölcsi vagy egyháztani problémák, szintén előidézhetheti, hogy velük kapcsolatban az elfogultság kevésbé ütközik ki. Az eretnekséggel kapcsolatos források kezelésére nézve ma is időszerű Dupré Theseider, E.: *Problemi dell'eresiologia medievale*. In: Dupré, Theseider: *Mondo cittadino e movimenti ereticali*. Bologna, 1978. 213-231.

azok a témák, amelyekből kiindulva megérthetjük, hogy az eretnkségek milyen sajátos társadalmi mondanivalóval létek föl, s ezen túlmenően azt is, hogy miként kapcsolódtak a szakrális és a világi hatalom viszonyában, s ezek igazolásában a 12. században bekövetkezett már említett fordulathoz.

3.

A középkori társadalmak önképét a tagoltság és a hierarchia eszméje határozta meg. A 11. században, de azt megelőzően is az egyik fő választóvonal a *klerikusok* és a *laikusok* között húzódott.¹⁹ Ez a nézet természetesen változékonynak bizonyult, s keveredett a hármas fölosztás sémájával. Szent Ágoston és I. Gergely pápa a bibliai három igaz ember: Noé, Dániel és Jób (Ezékiel 13:13) analógiájára beszéltek a laikusok, a szerzetesek és a világi papság *ordójáról*, majd a 11. század elején Adalberon laoni és Gérard cambrai-i püspök – 10. századi angolszász előzmények után bevitte a köztudatba az *oratores-bellatores-laboratores* fölosztását.²⁰ E társadalomképeknek az a közös vonásuk, hogy egyrészt a földi társadalmi rend homológ változatát az égi rendben találják meg és ezáltal szakralizálják,²¹ másrészt pedig a klérus szupremáciáját erősítik meg a világiak fölött, ami különösen erős hangsúlyt kapott a gregoriánus reformok időszakában. Ezt a szemléletet természetesen klerikusok által írott művek hagyományozták ránk, nincs okunk azonban kételkedni abban, hogy – a kereszténységgel szemben alternatívát nyújtó világkép hiányában – ne határozta volna meg nagymértékben a nem klerikus társadalmi csoportok világképét is.

A 11–12. században fölbukkanó eretnek csoportok (Aquitánia, Arras, Monteforte, Orléans) elvetik a mindenekelőtt a szentségek kiszolgálásában megnyilvánuló egyházi közvetítést Isten és a hívők tömegei között, tagadják a papi rend szentségét.²² Csakhogy ezt nem valamiféle laikus öntudat jegyében teszik, hanem éppen azért, hogy megvalósítsák Istennel való szoros közelségüket. Ettől a szándéktól vezetve kívánnak elszakadni az evilági társadalmi kötöttségektől, amelyek szerintük a gonosztól származnak.²³ Az előkelő származásúak, ahogy azt a monteforte-i és az orléans-i eretnek esetében láthatjuk, kilépnek *ordójukból*, tagadva az egyházi rend különállását, a korabeli társadalomkép struktúráképző elemét, nem ismerve el továbbá a világi törvények érvényességét.²⁴

¹⁹ Robinson 261-266.

²⁰ Duby 1978. az említett püspökökre: 35-76.; Le Coff, J.: Les trois fonctions indo-européennes, l'historien et l'Europe féodale. AESC 34. 1979. 1187-1215.

²¹ Duby 1978. 50., 141-151.

²² Sigiberti Gemblacensis Chronographia: Continuatio Praemonstratensis. MGH, SS, VI. 449.; Alanus ab Insulis: Opus de fide catholica contra haereticos sui temporis. PL 210. 369.: „Dicunt etiam fidei catholicae inimici ordinem ut diaconatum vel sacerdotium non esse sacramentum.” „Quasi monachi apparebant et castitatem simulabant...” (a továbbiakban: Alanus)

²³ Cracco, G.: Le eresie di Mille: un fenomeno di rigetto delle strutture feudali? In: Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (X-XIIIe siècles). Rome, 1980. 353. (a továbbiakban: Cracco) Megjegyzendő, hogy a szerző az eretnekmozgalmak kialakulását az ún. „feudális forradalommal” hozza összefüggésbe, amelynek az társadalomról alkotott elképzeléseit a már említett „három rend” ideológiája összegezte.

²⁴ Cracco 352. 354.

A papi rend különállásának elvetése életvitelbeli, etikai téren is megmutatkozott. A 11. század elején Nyugat-Európában jelentkező eretnek irányzatok, eltekintve doktrinális különbözőségeiktől, amelyek még a források torzításai és egyszerűsítései ellenére is kirajzolódik, abban egységesekek, hogy a végletekig fejlesztik az askézist. Az egyházat azonban zavarja a határvonalak elmosódása, azaz ha a házasság rendjének (*ordo coniugatorum*) is nevezett laikusok szerzetesi életmódot akartak élni. Ahogyan Ademarus Cabanensis írja az 1018 körüli aquitániai eretnekekről: „szinte szerzeteseknek tűntek és tisztaságot színeltek”.²⁵ Ez a részlet fényt vet arra, hogy az eretnekek tiszta életmód iránti vágya mennyire ellentétben állt a társadalom klerikusokra és laikusokra történő fölosztásával.

A szűzies, tiszta életmód legfőbb jegye a házasság paráználkodásként való megbélyegzése, és ezzel együtt az emberi együttélés családi kereteinek elutasítása. Ez megint csak jellemző a 11. század eleji, többek között a monteforte-i eretnekekre.²⁶ Egy 13. századi, a katarokról szóló híradás szerint „*Sanctum matrimonium meretricium esse, nec aliquem in ipso salvari posse praedicabant, filios et filias generando*.”²⁷ E tannak szintén megvolt a konkrét társadalmi vetülete.²⁸ A tiltakozás súlyát mindenekelőtt az adta meg, hogy a házasság ebben a korban vált privát és laikus intézményből szentséggé, az egyház és az egyházjog által szabályozott intézménnyé.²⁹ Giorgio Cracco híva föl a figyelmet, hogy az eretnekek által elutasított család egyben olyan egység, amelyen keresztül a világi és az egyházi hatalom a társadalmat és az egyes egyéneket képes volt ellenőrzése alatt tartani.³⁰ Georges Duby pedig azt a kérdést vetette föl, hogy az ezredfordulót követően az eretnekmozgalmak nem éppen azokon a területeken fejlődtek-e ki, ahol az egyháznak már sikerült szentséggel övezve egyházi intézménnyé tenni a házasságot.³¹ Ez két részből is tiltakozást váltott ki. Az arisztokrácia jelentős csoportjai szemében a házasság egyházi ellenőrzésével együtt kialakuló egyéb korlátozások, mint a vérfertőzés tilalmának a hetedíziglieni rokonság körére való kiterjesztése vagy az utódokat szülni nem képes feleség elbocsátásának a tilalma súlyos sérelmet jelentettek. A magukat „tökéletesnek” tartó eretnekek viszont a házasság egyházi szabályozását, voltaképpeni megszentelését az égi dolgoknak a bűnös földi világba való lerángatásának tartották.³² Hogy a probléma mennyire a korabeli politikai konfliktusok keretében állt, az abból látható, hogy a gregoriánus reformmozgalom közismert fő célkitűzése a papi nőtlenség megvalósítása volt. Ám azonnal hozzá kell tenni: a reformerek felfogásában a nőtlen, tiszta, szerzetesi életmód az egyházi rend kiváltsága, a *clericalis ordo* egyik fő

²⁵ Historiae, III, 49. PL 141. col. 63. „... quasi monachi apparebant et castitatem simulabant...”

²⁶ Landulphi senioris Mediolanensis historiae libri quatuor II. 27. In: Rerum Italicarum Scriptores. Ed. A. L. Muratori (nuova ediz.) Bologna, 1900. vol. IV. 68.

²⁷ Petri monachi coenobii Vallium Cernaii Historia Albigenisium. PL 219. col. 547. (a továbbiakban: Petri monachi...)

²⁸ Taviani, H.: Le mariage dans l'hérésie de l'An Mil. AESC 32. 1977. 1075.

²⁹ Duby, G.: A lovag, a nő és a pap. Budapest, 1987. 42-68. (a továbbiakban: Duby 1987.)

³⁰ Cracco id. 352.

³¹ Duby 1987. id. 137. Megjegyzendő, hogy itt Francesco Chiovaróra hivatkozik, de nem jelöli meg a szerző konkrét művét.

³² Duby 1987. id. 136-137.

megkülönböztető jegye volt. Ha azt világi ember kívánta gyakorolni, az könnyen eretnekgyanússá vált.

4.

Az eretnekségek egyik jellegzetes vonása: az eskü elítélése szintén nem tekinthető „ártalmatlannak” a politikai hatalom szempontjából, hanem szorosan összefügg annak elfogadásával. A források ritkán mulasztják el a legkülönfélébb eretnekmozgalmakkal kapcsolatban megemlíteni, hogy követőik elutasítják az esküt. A liège-i káptalan 1145-ben azt írta levelében II. Lucius pápának, hogy az eretnekek bűnnek tartják az esküt, amit a levél írója egyenesen szentségtörésként értékel.³³ Az 1165-ben Lombers-ban tartott zsinaton vitára került sor a zsinat résztvevői és az oda megidézett katar eretnekek között. Az utóbbiak szerint az eskü ellentétes az evangéliumok és az apostolok előírásaival.³⁴ Az eskü elutasítása tekintetében később sincs különbség az egyes irányzatok között: a katarok éppúgy elvetik, mint a valdensek. Az előbbiek ugyanakkor arra hivatkoznak, hogy az minden esetben halálos bűn,³⁵ a valdensek pedig az evangéliumi életeredvek érvényesítését tartják fontosnak, s így az eskü újtestamentumi tiltására hivatkoznak.³⁶ Más 13. századi művek is, mint Pierre de Vaux-de-Cernay *Historia albigensis*,³⁷ Alexandriai Anzelm *Tractatus de hereticis*,³⁸ s Durandus de Huesca rekatolizált eretnek polemikus műve, a *Manifestatio haeresis albigensium et lugdunensium*³⁹ tanúsítják az egyértelmű elutasítást. Bernard Gui inkvizíciós kézikönyve úgy tudja, hogy ha az eretnekek közül valakit a világi vagy az egyházi hatóság esküre kényszerít, akkor annak utóbb bűnbánatot kell tartania.⁴⁰

³³ Fredericq, Paul (ed.): *Corpus Documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Nederlandicae*. Gent – s' Gravenhage, 1889. I. 32.: „Huius haeresis nephandae blasphemiae sunt... (itt több tétel felsorolása következik) ... quod omne iuramentum velut crimen iudicatur...” (a továbbiakban: Fredericq)

³⁴ Mansi, Johannes Dominicus (ed.): *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tom. XXII. Venetiis 1778. Concilium lumbardiense (1165), col. 166.: „...dixerunt quod nullo modo iurarent, quia contra evangelium facerent et epistolas” (a továbbiakban: Mansi)

³⁵ Summa fratris Raynerii de ordine fratrum praedicatorum de catharis et pauperibus de Lugduno. Kiadja Antoine Dondaine: *Un traité néo-manichéen du XIIIe siècle. Le Liber de duobus principiis suivi d'un fragment de rituel cathare*. Roma, 1939. 64-65.: „...non licet iurare in aliquo casu, et hoc ideo esse mortale peccatum.” (a továbbiakban: Rainerius)

³⁶ Rainerius 65. „...omne iuramentum est prohibitum in Novo testamento tamquam mortale peccatum.”; Patschovsky, A.: *Die Anfänge einer standigen Inquisition in Böhmen. Ein Prager Inquisitoren Handbuch aus der ersten Hälfte der 14. Jahrhunderts*. Berlin – New York, 1975. 97-98. (a továbbiakban: Patschovsky)

³⁷ Petri monachi... col. 547., 548.

³⁸ Kiadja Dondaine, A.: *La hiérarchie cathare en Italie*. *Archivum fratrum praedicatorum* 20. 1950. 320. (a továbbiakban: Alexandriai Anzelm)

³⁹ Kiadja Dondaine, A.: *Durand de Huesca et la polémique anti-cathare*. *Archivum fratrum praedicatorum* 29. 1959. 271. (a továbbiakban: Durandus)

⁴⁰ *Practica inquisitionis haereticae pravitatis*. Ed.: Guillaume Mollat, Paris, 1926-1927. vol. I. 61-62.: „...et si aliquis de credentibus ipsorum compellatur iurare in iudicio per aliquam potestatem secularem vel ecclesiasticam, talis iurans debet de hoc postea confiteri et recipere penitentiam sicut de peccato...” (A továbbiakban: Gui)

Az eretnek elutasítás alapját újtestamentumi passzusok (Mt 5:33–37; Jak. 5:12) heterodox értelmezése adta, amely szerint teljességgel tilos bármiféle esküt tenni.

A polemikus művek szerzői a tudatlannak bélyegzett eretnekek bibliaértelmezésével szembeállítják a magukét, amint azt Bonacursus is teszi a *Manifestatio haeresis catharorum*-ában.⁴¹ III. Ince pápa a meggyőzést és az üldözést egyaránt alkalmazta az eretnekellenes harcban; egyik sikere az volt, hogy sikerült az eredetileg valdens prédikátor Durandus de Huescát és követőit visszavezetnie az egyházba. Ügyükben írt levelet a tarragonai püspöknek és suffraganeusainak. A levél tartalmazza azt az abjurációs formulát, amelyet Durandus de Huesca és társai kötelesek voltak letenni, hogy bizonyítsák: elismerik az ortodox hittételeket és a római egyház fennhatóságát. A pápai levél arra is kitér, hogy mely esetekben megengedett az esküvés. Kitérnek belőle, hogy a hivatalos egyházi felfogás sem fogadta el feltétel nélkül, hanem csak az igazság, az ítélet és a jog birtokában.⁴²

Az eskü megtagadása annyira összekapcsolódott az eretnekekről alkotott képpel, hogy idővel önmagában is, bármilyen más heterodox nézet hangoztatása nélkül eretnökké nyilvánítást vont maga után. Ezt tükrözi a németalföldi inkvizíció gyakorlata,⁴³ s ez jelentik meg a kánonjogi szabályozásban.⁴⁴ Az erre vonatkozó passzus föltűnik az 1184-es veronai zsinat határozatainak szövegében, majd Bernard Gui inkvizíciós könyvében, ami arra utal, hogy ezt a kritériumot az üldözés gyakorlatában is megpróbálták alkalmazni.⁴⁵

Az egyházi hatóságok azonban nem csupán az eretnekek fölismerésének kritériumává tették meg az eskütételre való hajlandóságot, hanem az ellenük folytatott harc eredményességét is fokozni kívánták vele. Az 1244-ben Albiban tartott zsinat végzései kimondták, hogy a férfiaknak 14, a nőknek 12 éves kor fölött le kell tenni az abjurációt, meg kellett esküdniük, hogy a római egyház hitét vallják, s följelentik a világi egyháziaknál vagy az inkvizíciónál az eretnekeket és támogatóikat. A végzések azt is elrendelték, hogy az esküt kétfévente meg kell újítani, s intették a világi hatóságokat, hogy esküdjenek meg arra, hogy támogatják az egyházat az eretnekek elleni küzdelemben.⁴⁶ Mindez megmutatja, hogy az eskünek milyen fontos szerepe volt magában a hívő társadalom fölötti kontrollban.

Az egyházi szerzők is tudták, hogy az eskü kapcsolódik a világi hatalomgyakorlás technikájához. S bár ezt a szempontot nem ismétlik olyan következetesen, mint a kérdés szentírási és teológiai vonatkozásait, az egyre nagyobb

⁴¹ *Manifestatio haeresis catharorum*. PL 204. col. 783.: „Super hoc quod dicis, o idiota cauteriate, mortale esse jurare, pro eo quod Dominus dicit, 'non jurare omnino, sit sermo vester: est, est; non, non' (Matth. V.). sic respondemus...” (a továbbiakban: Bonacursus)

⁴² PL 213. 1512: „non condemnamus iuramentum, imo credimus puro corde quod cum veritate et iudicio et iustitia licitum sit jurare.” (Úgy tűnik, hogy a *veritas* valószínűleg teológiai, a *iustitia* pedig jogi értelemben jelenti az igazságot.)

⁴³ Fredericq II. 155.: „si nollet iurare vel difficultaret hereticus est”

⁴⁴ A *Decretales Gregorii* szerint: „Si qui vero ex eis [accusatis] iuramenti religionem obstinatione damnabili respuentes, iurare forte noluerint, ex hoc ipso tamquam haeretici reputentur.” *Corpus iuris canonici*. Ed. Aemilius Friedberg, Lipsiae, 1879. vol. II. col. 789. (a továbbiakban: *Corpus iuris*...)

⁴⁵ *Corpus iuris*... vol. I. 40.

⁴⁶ Mansi tom. XXII. col. 835., 837.

hangsúlyt kap a középkor folyamán. Alanus ab Insulis 12. századi teológus egyenesen jogi-politikai szükségletekre hivatkozik, amikor kimondja, hogy az esküre az ártatlanság bizonyítására, békeszerződések megerősítésére, a hallgatóság meggyőzésére van szükség.⁴⁷

A késő középkor során, a 13–15. században a politikai szféra fokozatosan függetlenedett a transzcendens vonatkozásoktól. Ennek a folyamatnak az egyik következménye az volt, hogy az eskü megtagadását egyre inkább politikai szempontból értékelték. Talán a legjobb példa erre Jean Gerson, a 15. századi jeles teológus. Állásfoglalását az a vita váltotta ki, amely Orléans-i Lajos 1407-ben történt meggyilkolása nyomán keletkezett. A gyilkosok megbízójának, Félelemnélküli János burgundi hercegnek a hívei, amikor ellenfeleik szemükre vetették, hogy a gyilkosságra alig pár nappal a két fél békeesküjét követően került sor, Jean Petit zsarnokölési elméletére hivatkoztak.⁴⁸ Gerson szerint az eskü megszegése azért káros az államra (*res publica*) és az emberi társadalomra (*humana societas*), mert bizalmatlanságot szül, s megszakítja a társadalmat összetartó kötelekeket.⁴⁹ Ha az eskü megszegése ilyen következményekkel jár, akkor a kortársak szemében a hiánya is nyilvánvalóan hasonlóan ártalmasnak tűnt a társadalmi kapcsolatokra nézve. A szerző azonban még tovább megy: az esküszegés igazolását mint a társadalomra nézve legveszélyesebb, hamis, eretnek, szentségtörő tant bélyegzi meg.⁵⁰ Igaz, ez utóbbi passzusból az derül ki, hogy Gerson azért tartja eretnekségnek az esküszegést, mert politikailag káros, és nem azért politikailag károsnak, mert eretnekség. Mégis, az előbbi vélekedés elképzelhetetlen anélkül, hogy az utóbbi: az eretnekségek kriminalizálása, a keresztény társadalomra való veszélyességének hangsúlyozása, következképpen jogi eszközökkel való kezelése ne jelent volna meg korábban, mégpedig a 12–13. század fordulójától kezdve.⁵¹

Az eretnekség történetével foglalkozó kutatók eddig nem vették figyelembe, hogy az eskü megtagadásának erőteljes politikai társadalmi vonzata van.⁵² Megint csak sokatmondó időbeli egybeeséssel van dolgunk: az esküt is tagadó

⁴⁷ Alanus ab Insulis: *Opus de fide catholica contra haereticos sui temporis*. PL 210., 393.: „...ex necessitate autem iurare, scilicet ad asserendam innocentiam, vel ad foedera pacis confirmanda, vel ad persuadendum auditoribus quod eis utile est malum non est, est enim necessariam...”

⁴⁸ Lásd Guenée, B.: *Non perjurabis. Serment et parjure en France sous Charles VI*. *Journal des Savants*, juillet-décembre 1989. 241-257.

⁴⁹ Gerson, Jean: *Oeuvres complètes*. Vol. 10. Paris – Tournai – Rome, 1973. 242.: „Ratio autem quare tenetur observare iuramentum est utilitas reipublicae et humanae societatis, quia si ubilibet liceret frangere iuramentum dum est in damnum proprium periret omnes fides seu confidentia unius hominis ad alterum, rumperetur insuper vinculum societatis humanae conservativum, scilicet iuramentum...” (a továbbiakban: Gerson)

⁵⁰ Gerson 242. „Non est igitur perniciosior doctrina contra rem publicam quam huius novae assertionis quae nedum falsa est sed heretica, blasphema, sacrilega et sediciosissima et contra secundum praeceptum primae tabulae.”

⁵¹ Erre a kérdésre alább még részletesebben is visszatérünk. Ma is alapvető: Lea, H. Ch.: *A History of Inquisition*. New York, 1955. vol. III. 181-376.; egy új megközelítés: Paolini, L.: *L'eresia e l'inquisizione. Per una complessiva riconsiderazione del problema*. In: *Lo spazio letterario del Medioevo*. I.: *II Medioevo latino*, dir: G. Cavallo, Cl. Leonardi, E. Menestò. Roma, 1994. 377-378.

⁵² Tudtommal csupán Paolo Prodi hívta föl erre a figyelmet: *II sacramento del potere. II giuramento politico nella storia costituzionale dell'Occidente*. Bologna, 1992. 342.

eretnekmozgalmak föltűnésére akkor kerül sor, amikor a társadalom életében egyre fontosabb szerepet kap az eskü. Az esküvel is megpecsételt feudális függési viszonyok a 11. század elejére szilárdulnak meg és szövik át az arisztokrata társadalmi csoportok belső kapcsolatrendszerét.⁵³ A 11–12. század a városi *conjuraciones* megjelenésének és megerősödésének az időszaka,⁵⁴ a 10–12. században virágzanak a kereskedők vallásos, védelmi és kockázatoskéntető társulásai: a fraternitások, caritasok, gildék, amelyek hűségesküvel pecsételték meg összetartozásukat.⁵⁵ Az ilyenfajta kölcsönös hűségesküt az uralkodók (pl. I. Barbarossa Frigyes) olykor gyanakvással szemlélték, mert a szakrális kötelékkel összefűzött közösségek könnyebben szegülhetnek szembe a fölsőbb akarral.⁵⁶ Máskor viszont az alattvalói kötelékek megerősítésére használták, mint például Hódító Vilmos vagy a francia monarchiák.⁵⁷ Közismert az is, hogy az eskütétel milyen fontos szerepet játszott a középkori jogi eljárásokban.⁵⁸

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy az eskü ebben a körben a – akár hierarchikus, akár egyenrangúságon nyugvó – társadalmi, rokoni és politikai kapcsolatok megerősítésének nélkülözhetetlen, mással nem helyettesíthető rituális és szimbolikus eszköze volt. Azáltal, hogy megerősítésképpen és garanciaképpen Istent invokálta, a szakralitás kötelékével rögzítette és szentesítette az említett kapcsolatokat. Az eretnekek viszont illetéktelennek, megengedhetetlennek és szentségtörőnek tartották, hogy bárki is bevonja Istent merőben földi, mulandó és bűnnel terhelt emberi és társadalmi kapcsolatok megerősítésébe. Ám ezzel kívül is rekesztették magukat e kapcsolatokon.

5.

A világi hatalommal szembeni állásfoglalás nyíltan is kiütözik az eretnek nézeteket ismertető korabeli munkákból. Az eretnekek a „ne ölj” parancsolatából kiindulva (Kiv. 20:13; Más. Törv. 5:17) tagadják, hogy a világi hatalomnak joga lenne arra, hogy halálbüntetést szabjon ki, egyáltalán arra, hogy igazságot szolgáltatson, s arra, hogy háborút viseljen. Némelyek – a katarok – azt is kijelentik, hogy a földi hatalmak természetüknél fogva a gonosztól származnak. Ami a halálbüntetés kérdését illeti, Durandus művéből, a *Manifestatio haeresis albigenensium et lugdunensium*ból kitűnik, hogy az eretnekek bűnösnek tartották azt, aki a „gonosztevők” (malefactores) testi büntetésével egyetért.⁵⁹ Rainerius *Summája* szerint azok a világi hatalmak, amelyek halálosan vétkeznek, amikor halálbüntetést szabnak

⁵³ Heers, J.: Précis d'histoire du Moyen Âge. Paris, 1968. 76-78. (a továbbiakban: Heers); Le Goff, Jacques: Le rituel symbolique de la vassallité. In: Pour un autre Moyen Âge. Paris, 1977. 349-420., különösen 358-359.

⁵⁴ Reynolds, S.: Kingdoms and communities in Western Europe, 900-1300. Oxford, 1984. 173-177. (a továbbiakban: Reynolds)

⁵⁵ Pirenne, H.: A középkori gazdaság és társadalom története. Budapest, 1983. 158-160.; Reynolds 67-68.

⁵⁶ Gerics J.: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Budapest, 1987. 206.

⁵⁷ Heers 145-146.

⁵⁸ Reynolds 21-26. Az eskünek a jogi eljárásokban játszott szerepére helyezi a hangsúlyt a Dictionary of the Middle Ages (Ed. in chief J. R. Strayer, vol. 9., New York, 1987. 207.) „oath” szócikke is.

⁵⁹ Durandus 271.: „Criminaliter peccat qui sumit vel qui sumenti consentit vindictam corporalem de malefactoribus...”

ki, lehetnek királyok, fejedelmek vagy podesták.⁶⁰ A szerző ezt a kijelentést a valdenseknek tulajdonítja, de a katarok ugyancsak ezen a véleményen vannak. Ők azonban azt is hozzátesszük, hogy a „gonosztevők” mellett az eretnekeken sem szabad halálbüntetést végrehajtani.⁶¹ A főbenjáró büntetés katarok és valdensek általi egyértelmű elítélését visszahangozza Pierre de Vaux-de-Cernay *Historia albigenensium*,⁶² a különböző itáliai katar irányzatok nézeteit összevető, a 13. század közepéről származó rövid összegzés,⁶³ valamint Alexandriai Anselmus traktátusa⁶⁴ is. A motívum a 14. században a csehországi valdenseknél is főltnik.⁶⁵

Az egyházi ellenérveket már Alanus ab Insulis összegezte a 12. században. Ezek szerint nem a halálbüntetést kiszabó bíró öl, hanem a törvény, sőt Isten, akitől a kor felfogása szerint a törvény származik.⁶⁶ Az egyházjogásként is jelentős III. Ince pápa Durandus de Huescához írt levelében ugyanezt az érvet hangoztatja: nem a bíró öl, hanem a törvény. A világi hatalom működésének védelmére bibliai érvet a Róm. 13:4-ből hoz: a fejedelem hivatott a rossz cselekedetek megbüntetésére. „*Nem ok nélkül viseli a fegyvert: mert Isten szolgálja, bosszúálló haragra annak, aki gonoszt cselekszik.*” Innen már csak egy lépés a „két kard” metaforájának a pápai teljhatalom, a világi ügyekbe való beavatkozás szellemében történő interpretációja. Nemcsak a papi *auctoritas* által használt lelki kard, hanem a világi *potestas* által forgatott anyagi (*materialis*) kard is hivatott a bűnözők megbüntetésére.⁶⁷ III. Ince mindehhez hozzátessz még egy, a gyilkosság érzelmi motivációját illető érvet is: a világi hatalom halálbüntetést halálos bűn elkövetése nélkül kiszabhat, ha azt nem gyűlöletből és elhamarkodottan, hanem meggondoltan ítélkezve teszi.⁶⁸

Moneta Cremonensis *Adversus catharos et valdenses* című, 1241 körül írt nagyszabású munkája az egyik első teológiai igényű kísérlet a virágzó középkor eretnek eszméinek cáfolatára. A szerző hosszan értekezik a világi hatalommal kapcsolatos problémákról. Ő is megállapítja, hogy az eretnekek tagadják a világi igazságszolgáltatás, a világi kard használatának jogosultságát.⁶⁹ Ezzel akarják

⁶⁰ Rainerius 77-78.: „...dicunt de iustitia saeculari, scilicet quod non licet regibus, principibus et potestatibus punire malefactores...”

⁶¹ Rainerius 64-65.

⁶² Petri monachi... col. 547., 548.

⁶³ Molinier, Ch.: Un texte de Muratori concernant les sectes cathares. Annales du Midi 22. 1910. 216. (a továbbiakban: Molinier)

⁶⁴ Alexandriai Anselm 320.

⁶⁵ Patschovsky 98.

⁶⁶ Alanus col. 396.: „Quando iudex, dictante iustitia, praecipit aliquem occidi, ipse non occidit, sed lex. Iudex enim minister est legis, imo Dei, in exsequendis iudiciis.”

⁶⁷ PL 216., 77.: „...nullus vestrum praesumat asserere, quod saecularis potestas sine mortali peccato non possit iudicium sanguinis exercere, cum lex potius quam iudex occidet, dummodo ad inferendam vindictam, non odio, sed iudicio, non incaute, sed consulte procedat, Apostolo de saeculari potestate dicente: Non sine causa gladium portat. Dei enim minister est, vindex in iram ei qui malum agit... (...) ... sicut ab orthodoxis doctoribus et catholicis expositoribus perhibetur, non solum spiritualis gladius, quo utitur sacerdotalis auctoritas, sed etiam materialis, quem exercit saecularis potestas, est necessarius ad vindictam malefactorum...”

⁶⁸ PL 216., 77.

⁶⁹ Monetae Cremonensis *Adversus catharos et valdenses libri quinque*. Ed. Thomas Augustinus Ricchini, Romae, 1743. 532. (a továbbiakban: Moneta)

bizonyítani, hogy üldözésük megengedhetetlen.⁷⁰ Ő szintén azzal érvel, hogy a fejedelem, ha megbünteti a gonosztevőket, nem gyűlöletből, hanem az igazság szeretetétől vezérelve öl.⁷¹

Moneta kitér a háború kérdésre is, amelynek eretnekek általi elítélése ugyancsak a Tízparancsolatból következik. Megemlíti, hogy az eretnekek Máté 10:23-ra hivatkozva: (*„Mikor pedig abban a városban üldöznek titeket, szaladjatok a másikba.”*) bírálták a pápaságot, amiért az háborút viselt a császár ellen.⁷² Kifejti, hogy a világi kard használata azért jogos, mert a világi igazságszolgáltatás Istentől van és Krisztus eljövetele előtt is létezett. Átala lehet megbüntetni a rosszakat, az egyház is háborúzhathat, háború által védekezhet.⁷³

A világi hatalmat más téren is támadások érték az eretnekek részéről. Az itáliai katarok egyes irányzatai (az albanenses, a bagnolenses és concorezzóiak) által vallott tanokat összehasonlító, 1250–1260 körül összeállított jegyzék szerint mindegyik tagadta, hogy ember egyáltalán igazságot szolgáltatathatna, s tagadta a szentelt olajjal való fölkenés érvényességét.⁷⁴ Aki ezt tagadta, az értelemszerűen kétségbe vonhatta a királyok fölkenését és ezzel együtt hatalmuk Istentől való származását. Már a 11. században azzal vádolták az eretnekeket, hogy a fölkenés elutasításával veszélyeztetik a monarchikus tekintélyt, aláássák a politikai rendet.⁷⁵ Mások olykor még ennél is messzebb mentek. A szintén a 11. században élt Raoul Glaber elbeszél egy történetet, amelyben az eretnekek csoportjához tartozó nőszemélyt kísérő ördög fennlen hangoztatja, hogy ő rendelkezik keleti és a nyugati császári székkel.⁷⁶ Salvo Burci piacenai polgár azt írja az eretnekekről 1234-ben írt könyvében, hogy szerintük a királyok és a podesták nem Isten rendelkezéséből, hanem egyenesen ellenére vannak.⁷⁷ Egyszerre egyház- és monarchiaellenes bibliaértelmezésre enged következtetni a dél-franciaországi katarok körében elterjedt egyik mítosz részlete, amely Melkizedeket, az ószövetségbeli papkirályt a gonosz isten fiának tartja és Luciferrel azonosítja.⁷⁸

Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy az eretnekségek nem csupán az egyházi, hanem a világi hatalmat is erőteljes kritikával illették. Úgy tűnik, nem alaptalan az a föltételezés, hogy éppen emiatt nem tudtak hosszabb történelmi távlatban, strukturálisan összekapcsolódni az evilági ambíciókkal föllépő laikus egyházellenességgel. Emiatt nem jelenthettek támaszt, vagy ha igen, csak epizódok erejéig a világi hatalom számára a pápai teokrácia elleni küzdelemben. A monarchikus

⁷⁰ Moneta 513.

⁷¹ Moneta 516.

⁷² Moneta 513.: „...dicentes papam non fugere, imo bellum indicare imperatori...”

⁷³ Moneta 513.: „Quis enim Rex, vel Imperator, vel Dux tunc in Christum credebatur? Quis eis pro pietate contra impietatem auxilium subisset, aut bellando, aut legem contra impios promulgando?”

⁷⁴ Molinier 216, 215.

⁷⁵ Duby 1978 id. 165.

⁷⁶ Raoul Glaber: *Historiarum libri V.* Ed. M. Prou, Paris, 1886. IV. 2. 94: „...noveris meo auxilio meaque industria Chuonradum hoc tempore imperatorem esse creatum ... Nonne etiam in transmarinis partibus regum Grecorum post Basilium Michaeli milhi obedienti tradidi?”

⁷⁷ Döllinger, I.: *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters.* München, 1890. I. 83.: „Unde dicunt quod reges nec potestates non sunt a Deo ordinati, immo sunt contra Deum.” (a továbbiakban: Döllinger)

⁷⁸ Durandus 269.

hatalom nem fordult szembe az egyházzal: még mindig szüksége volt arra a szakrális legitimációra, amelynek jelentőségét pápai részről csökkenteni igyekeztek ugyan, de ami mégis az egyháztól származott. Az uralkodó és a hűbéres arisztokrácia az egyház fölhívására általában hajlandó volt föllépni velük szemben. Ez mutatkozott meg a 13. század elején az albigensek elleni keresztes hadjárat során, amely végső soron a dél-francia katarizmus megsemmisüléséhez vezetett.

Az itáliai kommunális mozgalmak esete is a világi hatalom és az eretnekségek eme alapvető ellentétéről tanúskodik. A bennük vezető szerepet játszó rétegek püspök- és egyházellenessége nem jelentette azt, hogy személyesen eretneké váltak volna. Pusztán fölhasználták őket, amikor érdekük úgy kívánta.⁷⁹

Az egyházi szerzők ezt a strukturális ellentétet természetesen más szempontból és más fogalmakkal ragadták meg. Huguccio da Pisa kánonjogász 1188 körül írt *Summájában* az eretnekségben a „keresztény társadalom jó rendje” elleni merényletét látta.⁸⁰ A római jog recepciója alapján innen már csak egy lépés volt az eretneknek felségsértőkké való azonosítása, ami először a III. Ince által 1199-ben kiadott *Vergentis in senium* bullában, majd a II. Frigyes császár által kibocsátott *Liber Augustalis*ban meg is történt.⁸¹

Az eretnekeknek a világi hatalom inherens működésével kapcsolatos elutasító álláspontja azt mutatja, hogy a heterodox mozgalmak nem valamiféle laikus alapon álló egyházellenes igényt fejeznek ki. (Ezen a téren a 14. században történik változás: John Wyclif már a királyi hatalomnak szán szerepet az egyházi vagyon szekularizálásában.) A 11–13. századi mozgalmak az ezt a világot a vallási dualizmus jegyében a gonosz művének tartó felfogásból vagy az evangéliumi eszméket szó szerint értelmező, kimondottan vallási elvárásokból kiindulva kritizálták a deszakralizálódó, ám a szakrális legitimáció számos formájához ragaszkodó világi hatalmat. Száműzni kívánták az emberi együttéléstől mindazt, ami a szó szerint vett spirituális értékeknek ellentmondott. Itt és most, a földi világban kívánták megvalósítani az azonos vallásos eszmények szerint élők menyetei királyságát (valdensek, apostoli testvérek, joachimiták), vagy pedig ellenkező megfontolásból: annak megvalósítását itt lehetetlennek tartva saját személyes, világból való végleges kimeneküléstüket tűzték ki célul (katarok). Nem csupán az egyházat kívánták megtisztítani a világias vonásoktól, hanem magát a világi társadalmat is. Elgondolkodtató, hogy a számos 11. századi eretnek csoport vezetői, a 12. században föllépő eretnek vándorprédikátorok papi személyek voltak, a világiak inkább hozzájuk csapódtak.⁸² Ez kevésbé érvényes a későbbi, 13. századi mozgalmakra (a ferences spirituálisokat leszámítva), ám ezek meginduló hierarchizálódása újra csak elkezdte kitermelni a szakrális funkciókat kisajátító vezetők és az egyszerű hívők

⁷⁹ Vauchez, A.: Movimento religioso fuori l'ortodossia nei secoli XII-XIII. In: Storia dell'Italia religiosa. Vol. I.: L'Antichità e Medioevo a c. di A. Vauchez, Bari, 1993. 321-322.

⁸⁰ Le Goff, J.: La civilisation de l'Occident médiéval. Paris, 1984. 355.

⁸¹ Constitutiones regni Siciliae „Liber Augustalis” Neapel, 1475. Faksimiledruck mit einer Einleitung von Hermann Dilcher, Glashütten, 1973. ff. 8r-v.: „Quod acerbissimum reputantes statuimus in primis ut crimen hereseos et dampnate secte cuiuslibet cuicumque censeantur nomine sectatores prout veteribus legibus est inductum inter publica crimina numerentur ymmo crimine lese maiestatis nostre debet ab omnibus horribilibus iudicari quod in divine maiestatis iniuriam dignoscitur attemptatum quamquam iudicii potestate alter alterum non excedat...”

⁸² Duby 1978. id. 164.: a szerző a 11. századi eretnekekről állapítja meg, hogy: „Indiscutablement, les meneurs furent des clercs et souvent les meilleurs.”

megosztottságát. A folyamat főként a kataroknál bontakozott ki, de a valdensek körében is megindult.

Az eretnekmozgalmak igényei tehát – s ezek vallási igények – végső soron ellentétben álltak a laicizálódó társadalomban megjelenő tendenciákkal. Ez az oka annak, hogy közöttük és a világi társadalom befolyásos csoportjai között nem jöhetett létre tartós szövetség. Társadalmi konfliktusok autentikus kifejezése csak a 14. századtól kezdenek alkalmassá válni az eretnekségek. A katolikus egyház, még ha egyre több konfliktussal terhelt is, de a reformáció megjelenéséig képes volt megfelelni a nyugati társadalom vallásos érdekeinek.⁸³

6.

A következőkben vegyük szemügyre, hogy hogyan tükröződik a világi hatalomgyakorlás elítélése az eretnekek egyházkritikájában. A kritika a katarok szűk körében doktrinális alapokon áll ("mérsekelt" vagy „radikális” dualizmus), de minden más mozgalom esetében két fő iránya van. Az egyik az egyházi közvetítés kérdése, amely elsősorban a szentségtanban, a liturgiában, és az egyházi rend különállásában fejeződik ki, a másik az egyház világi szerepvállalása, a világi hatalomgyakorlás eszközeinek egyházi használata, az egyház politikai szerepvállalása. Az eretnekek viszolyogva tekintettek az emberi együttélést szabályozó jogi, politikai, intézményi keretekre, s. az egyházat nem csupán valamiféle spirituális, vallási szempont alapján utasították el, hanem azért, mert ezzel a szemponttal kibékíthetetlennek tartották az egyháznak a világi élettel, a világi társadalom intézményeivel fönntartott kapcsolatait. A világ tehát e felfogás értelmében nem csupán az egyháztól távol tartandó valami, hanem önmagában is, megváltoztathatatlanul bűnös.

Egyetlen kivétel akad, mégpedig Bresciai Arnold személyében.⁸⁴ Arnold esetében a heterodox elégedetlenség nem a világtól való elfordulást hozta magával. Tevékenysége szorosan kapcsolódott a korabeli Itália fő vonulatához, a kommunális harcokhoz. Vezetőjévé vált a Róma városának önállóságát célul kitűző mozgalomnak, s így került szembe a pápai hatalommal. Szerinte ez utóbbit csupán az egyház kormányzata iller meg.⁸⁵ Ezért úgy véli, hogy a császárnak a koronát nem a pápától, hanem a római néptől kell elfogadnia.⁸⁶ Freisingi Ottótól azt is megtudjuk, hogy az antik Róma visszaállításának vágya vezette. Újjá akarta építeni a Capitoliumot,

⁸³ A vallási érdek fogalmát Pierre Bourdieu-tól kölcsönzöm: A vallási mező kialakulása és struktúrája. In: Pierre Bourdieu: A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése. Budapest, 1978., különösen 185-198. Ez nem azt jelenti, hogy koncepcióját a történeti megismerés szempontjából alkalmazhatónak tartanám. Csúpn azt kívánom jelezni, hogy a vallásosságot nem (elsősorban) egy intézményes szervezet által a társadalomra erőltetett ideológiaként fogom föl, hanem olyan világlátásként és világmagyarázatként, szimbolikus és mágikus gyakorlatok együtteseként, amelyre a belső igény (ha úgy tetszik: érdek) megvolt a középkori társadalmakban.

⁸⁴ Arnoldra: Frugoni, A.: Arnaldo da Brescia nelle fonti del secolo XII. Roma, 1954.

⁸⁵ Ottonis et Rahewini gesta Friderici I. Imperatoris. MGH Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarium separatim editi, Hannover, 1978. 143.: „Nichil in dispositione Urbis ad Romanum pontifice spectare, sufficere sibi ecclesiasticum iudicium debere...” (a továbbiakban: Ottonis)

⁸⁶ Lambert, M. D.: Medieval Heresy, Popular Movements from Bogomil to Hus. London, 1977. 58. (a továbbiakban: Lambert)

intézményesíteni a szenátori és a lovagrendet.⁸⁷ Salisbury-i János beszámolója szerint Rómát a szabadság forrásának, a világ úmőjének, a császárság székhelyének tartotta.⁸⁸ Úgy tűnik, hogy Arnoldot nem elsősorban vallásos, hanem inkább történelmi eszmények alapján álló politikai célok vezették. Amennyiben van vallásos mondanivalója, az nem annyira az egyéni üdvözülés alternatív programjára, hanem az egyháznak mint intézménynek világi téren játszott szerepének a kritikájára helyezi a hangsúlyt.

A többi eretnekmozgalom másként látta az egyházi és világi hatalom, a pápa és a császár kapcsolatát. A források nem teszik lehetővé, hogy árnyalt képet alkossunk az eretnekek ezzel kapcsolatos felfogásáról (ha ugyan maga ez a felfogás árnyalt volt egyáltalán). Mégis, akad egy, a forrásokban jól megfogható, gyakran említett kérdés, amely kiindulásként szolgálhat, a *Donatio Constantini* kérdése. Benne megmutatkozik, hogy az eretnekek nem tartották fontosnak a császárok személyét vagy a császárság intézményét. Ellenben magyarázatot adott az egyház romlottságára és világiasságára abban a korban, amikor a pápaság hatalma csúcspontjára érkezett és lehetővé tette egy hiteles egyház évszázadokon átívelő hagyományának megkonstruálását.

Mint közzismert, a pápát Nyugaton voltaképpen császári, azaz világi hatalommal felruházó, hamis, a VIII. század derekán szerkesztett iratra⁸⁹ gyakran hivatkoztak mindazok, akik a pápai hatalomnak a világi fölött élvezett elsőségének, a pápa osztatlan, Nyugat fölötti fennhatóságának ügyét szolgálták.⁹⁰ A pápaság ellenfelei természetesen szembeszálltak az iratnak a világi hatalom fölötti pápai szupremácia szellemében történő értelmezésével. Kevésbé ismert körülmény, hogy az irat hamis voltával nemcsak Lorenzo Valla volt tisztában, de arról már III. Ottó császár értesült Johannes diaconustól, aki I. Ottó koronázása alkalmából annak egy díszített másolatát készítette, majd XII. János pápával a titok körül támadt nézeteltérése miatt a császári udvarba menekült.⁹¹ A hitelességet Bresciai Arnold egyik híve, Wezel is kétségbe vonta, amikor 1152-ben azt írta I. Barbarossa Frigyesnek, hogy a *Donatio* „hazugság és eretnek mese.”⁹²

Az üdvözülés egyéni útjait kereső, a hierarchiát támadó és a világias egyházat elvető eretnekek elkerülhetetlenül kerültek szembe a pápasággal. Mozgalmaik kibontakozására és megerősödésére ugyanakkor kerül sor, amikor a római egyház

⁸⁷ Ottonis 143.: „Quare reedificandum Capitolium, renovandum senatoriam dignitatem, reformandum equestrem ordinem docuit...”

⁸⁸ Johannes Saresberiensis: *Historia pontificalis*. In: John of Salisbury's *Memoirs of the Papal Court*. Ed: Marjorie Chibnall, London, 1956. 65.: „Dicebat quod sic apostolicus est, ut non apostolorum doctrinam imitetur aut vitam, et ideo ei obedientiam aut reverentiam non deberi; preterea non esse homines admittendos qui sedem imperii, fontem libertatis, Romam, mundi dominam volebant subicere servitati.”

⁸⁹ A keletkezés körülményeire: Loenertz, R. J.: *Contitutum Constantini, Destination, destinataires*, auteur, date. *Aevum* 45. 1974. 199-245.

⁹⁰ A *Donatio* pápaság érdekében történő interpretációjának a tartalma az idők során persze sokszor változott. Maffei, D.: *La Donazione di Costantino nei giuristi medievali*. Milano, 1964.

⁹¹ Ullmann, W.: *A History of Political Thought: the Middle Ages*. Harmondsworth, Middlesex.; Robinson, 297.

⁹² Jaffé, Ph.: *Bibliotheca Rerum Germanicarum, I. Monumenta Corbeiensia*, Berlin, 1864. nr. 404., 542.: „Mendacium vero illud et fabula heretica, in qua refertur Constantinum Silvestro imperialia symoniace concessisse...”

kánonjogi, adminisztratív eszközökkel kiépítette a nyugati egyházszervezet fölötti szupremáciáját és igényt formált a világi ügyekbe való beavatkozásra. A gregoriánus reformmozgalom időszakában az ellentétek még nem erősek. A reformpárt simóniaellenessége, a papsággal szemben támasztott morális követelményei ugyanis egybecsengtek több, később eretnekként megbélyegzett törekvéssel, olyannyira, hogy II. Sándor pápa idejében (1061–1073) létre is jött a reformpápaság és az észak-itáliai pataria mozgalom időleges szövetsége. A klérus gazdagsága és erkölcstelensége elleni támadások azonban újult erővel jelentkeztek a 12. században, amikor az egyháznak sikerült fönntartania a *regáliákkal* kapcsolatos jogait, valamint birtokaiból a demográfiai expanzió és gazdasági növekedés révén egyre nagyobb hasznot is volt képes húzni.

Ugyanakkor már a 11. században kezd kialakulni az eretnekség azon fogalma, amely a heterodoxia ismérveként egy „politikai” kategóriát tesz meg, mégpedig az engedelmisséget. Tours-i Berengár ellen írott vitáirátában Konstanzi Bernold már ekkor azt tartja eretneknek, aki a hit kérdéseiben szembekerül a római egyházzal.⁹³ Ez a felfogás teszi lehetővé később azt, hogy az egyházi hierarchiával és ezen belül is a pápasággal szembeni – akár politikai természetű – állásfoglalást automatikusan eretnekségnek bélyegezzék. Ortodoxia és heterodoxia között – mint például a korai valdensek vagy a humiliátusok esetében – az engedelmisség tesz különbséget.⁹⁴ Amikor Valdesiusnak megtiltják a prédikálást (figyelemre méltó, hogy az eseményről beszámoló Étienne de Bourbon őt „Szent Péter hivatala bitorlójának” nevezi), ő az Újszövetségből merítve (Márk 16:15; Ap. Csel. 5:29) így válaszol: „inkább Istennek, mintsem az embereknek kell engedelmeskedni.”⁹⁵

A pápasággal szembeni polémia viszont a *Donatio* és az azt elfogadó Szilveszter pápa bírálatán nyugszik.⁹⁶ A *Donatio*t már Bresciai Arnold is elutasította. Bonacursus szerint a katarok Szilvesztert, aki az addig romlatlan egyház vesztét okozta, az Antikrisztussal azonosították,⁹⁷ s értekezésének ide vonatkozó részét Bonacursus nyomán megíró Moneta is kitér ennek a nézetnek a cáfolatára.⁹⁸ A motívum széles elterjedését tanúsítja, hogy Bernard Gui inkvizíciós könyvének egy, a 13. század végén kialakult eretnek irányzat, az „apostoli testvérek” számára írott abjurációs formulája szerint Szilveszterrel, akit társaival együtt az ördög vezetett,

⁹³ De veritate corporis et sanguinis Domini.. In: Die vollständige Kampfschrift Bernolds von St. Blasien gegen Berengar. Ed. H. Weisweiler, Scholastik 12. 1937. 58.: „quemlibet hereticum esse constat, quicumque in fidei doctrina sancta Romana ecclesia discordat.”

⁹⁴ Manteuffel, T.: Naissance d' une hérésie. In: Hérésies et sociétés... 97-100.; Trawkowski, S.: Entre orthodoxie et l' hérésie: Vita apostolica et le problème de la désobéissance. In: The Concept of Heresy in the Middle Ages (11th-13th C.) Ed. by W. Lourdaux – D. Verhelst, Leuven – The Hague, 1976. 157-166.

⁹⁵ Stephani de Borbone tractatus de diversis materiis predicabilis, IV, VII. In: A. Lecoy de la Marche: Anecdotes historiques, légendes et apologues tirées du recueil inédit d' Étienne Bourbon, dominicain du XIIIe siècle. Paris, 1887. vol I. 292.: „Magister eorum, usurpans Petri officium, sicut ipse respondit principibus sacerdotum, ait: Obedire oportet magis Deo, quam hominibus...”

⁹⁶ Gonnert, G.: La Donazione di Costantino presso gli eretici medievali. Bollettino della Società di Studi Valdesi 93. No. 132., 17-29.

⁹⁷ Lambert 58.

⁹⁸ Bonacursus col. 777.: „Beatum Sylvestrum dicunt Antichristum fuisse (...) A tempore illo dicunt Ecclesiam esse perditam...”

⁹⁹ Moneta 263-264.

odalett az egyház szegénysége, azóta a főpapok mind hazugok és csalók.¹⁰⁰ Gui egyszermind az eretnekek körében kivételes, mondhatni történeti érzékről tanúskodó álláspontról is tudósít, amikor ismerteti Fra Dolcino egy levelét. Az eretnekvezér szerint Szilveszter pápa helyesen tette, hogy vagyont fogadott el az egyház számára, mert így az egyház könnyebben uralhatta a népet.¹⁰¹

A *Donatio* és Szilveszter pápa elítélése azonban nem csupán arra volt alkalmas, hogy történeti, de egyben szinte mitikus magyarázatot adjon arra, hogy az egyházat mikor és hogyan rontotta meg a bűnös világ, a vagyon és a hatalom, hanem arra is, hogy az eretnekek – mindenekelőtt a valdensok – a *Donatio* előtti egyházban a saját előzményüket, önmagukban pedig a romlatlan őskeresztény hagyomány hiteles hordozóit fedezhessék föl. Ez adhatott öntudatot összetartó erőt, pszichológiai többletet az üldözéseket vállaló eretnekeknek, ez emelhetette ki őket a pusztta „ellenegyház” állapotából. Rainerus 1250-ben leírja, hogy a valdens egyik irányzatát alkotó lombard szegények azt tartották, hogy a Szilveszterrel megsemmisült krisztusi egyházat ők állították helyre.¹⁰² Alexandriai Anzelm 1266–76 körül keletkezett traktátusában arról tudósít, hogy a korabeli két legfontosabb valdens csoport, a lyoni szegények és a lombard szegények egyetértenek abban, hogy Szilveszter pápa és Lőrinc mártír nem szentek, valamint hogy az az ördög ösztönzésére az előbbi volt a római egyház első építője (*edificator*).¹⁰³ Érdekes Lőrinc említése, amely félreértésen alapulhat, ő ugyanis az üldözések során szétosztotta a római egyház vagyonát, majd az egyház kincseiként a város szegényeit mutatta be Valerianus császárnak, mire kivégezték. E cselekedete miatt szokták pénzes zacskóval is ábrázolni: ez, valamint az a tény, hogy a római egyház élén állt, lehetett az eretnek kritika alapja. Anzelm művében azonban egy újabb motívum bukkan föl, amikor azt állítja, hogy valdensok szerint I. Kelemen pápaságától fogva (88?–97?) senki sem birtokolta az oldás és kötés hatalmát egészen Valdesiusig.¹⁰⁴ Tekintsünk most el attól, hogy az eretnek nézetek itt (is) jellegzetesen papalista szóhasználatba bújtatva jelennek meg. A lényeg az, hogy a saját irányzatuk alapítójának alakját jól kivehetően egyedülálló karizmával övezik, olyanal, ami folytonosságot teremt Krisztus első, az egyház élén álló követőjével, Szent Péterrel. Ezért ruházták föl Valdesiust a Péter kereszténnyel, hangsúlyozandó, hogy ő az egyház második megalapítója.¹⁰⁵ Egy másik forrás, egy itáliai valdens csoportnak az ausztriai Sankt Peter in der Aue-i társaikhoz írt levele arról tanúskodik, hogy sokan hittek a hiteles egyház folyamatos fennmaradásában I. Szilveszter idejét

¹⁰⁰ Gui II. 38.: „Item, revoco et abjuro... id quod dixeram quod quando paupertas fuit mutata et sublata ab Ecclesia tempore sancti Silvestri, tunc sanctitas vite fuit subtracta ab Ecclesia et dyabolus intravit in socios sancti Silvestri et postea in hunc mundum...”

¹⁰¹ Gui II., 60–84.

¹⁰² Rainerius 78.: „...ecclesia Christi permansit in episcopis et aliis praelatis usque ad beatum Silvestrum et in eo deficit, quosque ipsi eam restauraverunt.”

¹⁰³ Alexandriai Anzelm 320.

¹⁰⁴ Alexandriai Anzelm 320.: „...a beato Clemente citra exclusive nullus successit beato Petro apostolo, aut Lino vel Clementi, qui haberet potestatem ligandi vel absolvendi usque ad don Valdensem.”

¹⁰⁵ Lerner, R. E.: Les communautés hérétiques 1150–1500. In: Le Moyen Age et la Bible, sous la dir. P. Riché – G. Lobrichon, Paris, 1984. 602.

követően is egészen a maguk koráig.¹⁰⁶ Ugyanez a forrás vet fényt arra, hogy keletkezésének idején, a 14. század közepén ezt az eseményt már mitikus történetté formálva ismerték. A levél szerint akkor, amikor Szilveszter elfogadta az adományt, egy angyal kiáltása hangzott fel: „ma megmérgezték Isten egyházát!”¹⁰⁷ A szöveg annak elbeszélésével folytatódik, hogy a Szilveszterrel szembeszegülők, a földi üldöztetést vállalva és a mennybe vágyakozva szétszéledtek, az idők folyamán egyre gyarapodtak, fönntartva az igaz hitet és egyházat.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy a *Donatio Constantini* kritikája sokrétű szerepet töltött be az eretnek eszmék sorában. Szimbolizálta és megmagyarázta, hogyan rontotta meg az egyházat a vagyon és a hatalom, s mindezt ráadásul az eretneknek fő ellenfeléhez, a római pápasághoz kötötte egy olyan korszakban, amikor az eretnekség fogalma is véglegesen „átpolitizálódott”, a római egyházzal bármilyen – tehát nemcsak hitelvi – kérdésben szembefordulókat jelölve.¹⁰⁸ Szimbolikusan összegződik benne az eretneknek a világi hatalomgyakorlást elítélő véleménye is: ha ugyanis a császár adománya képes korrumpálni az egyházat, akkor maga a világi hatalom is *eo ipso* bűnös természetű.

7.

Láthattuk, hogy a különféle eretnek irányzatok anyyiban közel állnak egymáshoz, hogy mindegyiknek vannak olyan elveik, amelyek olykor nehezen kivehetően, de erős politikai, társadalmi konnotációval rendelkeznek. Ilyen, mint láttuk, a házasság elutasítása, a papi *ordo* különállásának a tagadása, az eskü tilalma, a világi hatalom halálbüntetéshez és háborúskodáshoz való jogának tagadása, s végső soron magának az egyházi vagyonszerzésnek és világi természetű hatalomgyakorlásának elutasítása. Ez a radikális álláspont bibliai, elsősorban evangéliumi elveken nyugszik, pontosabban azok minden kommentártól mentes szó szerinti értelmezésén, s ebből fakadóan azon a törekvésen, hogy az említett elveket „itt és most” kell megvalósítani.¹⁰⁹ Nem csupán arról van tehát szó, hogy az eretnek az egyházat elvilágiasodása miatt bírálta volna, miközben „megadják, ami a császáré”, azaz elismerik a világi szféra különállását, politikai-jogi működésének autonómiáját. Ők az egész társadalmat kívánták spiritualizálni, az evangéliumi elvek szerint berendezni. Mozgalmaik éppen emiatt védtelenek maradnak és elszigetelődnek. A világi társadalom egyetlen jelentős csoportjának tartós, érdekközösségen nyugvó támogatását sem tudják megnyerni, csupán időlegesen találnak támogatókra, különösen a felsőbb rétegek körében. E tekintetben változást csak a wyclifizmus és a huszitizmus hoz majd, amelyek egy már jelentősen megváltozott közegben maguknak az eretnekmozgalmaknak a történetében is új fejezetet nyitnak.

¹⁰⁶ Döllinger 356.: „Silvester autem dimisit eos abire, ipsi vero abeuntes viam paupertatis exercentes multiplicati sunt valde par multa durantes tempora.”

¹⁰⁷ Döllinger 356.: „...hodie diffusum est venenum in ecclesia Dei, quam vocem Christi pauperes audientes audacius cepta perficiunt, et sic extra Synagoga facti sunt.”

¹⁰⁸ Lambert 172.

¹⁰⁹ Mannheim Károly anabaptistákra vonatkozó e gondolatát Klaniczay Gábor használta föl a középkori eretnekmozgalmak értelmezésében: „A vallási mozgalmak és a rendszer” In: Klaniczay Gábor: A civilizáció peremén. Budapest, 1990. 143-144.

Mit mond el mindez a középkori Nyugat politikai berendezkedésének strukturális sajátosságával, a világi és a szakrális hatalom, a *regnum* és a *sacerdotium* különválásával kapcsolatban? Nem feladata a tanulmánynak, hogy e két tényező ellentétének, s ezzel párhuzamos egymásra utaltságának boncolgatásába belemerjen, ám talán érdemes megkockáztatni egyetlen általános megjegyzést. Az, hogy a világi hatalom autonómiája akadályt jelentett valamiféle teokratikus politikai berendezkedés kialakulásának útjában (müközbén persze maga is fölhasználta az istenkegyelmiségből adódó legitimációs lehetőségeket), ugyanakkor a spirituális hatalom befolyása legalább elvben lehetővé tette a mindenkori világi hatalom fölötti morális kontrollt, mindez hozzájárult ahhoz, hogy Európában a teokratikus és/vagy despotikus birodalomszervezési kísérletek helyett másfajta politikai paradigmák honosodtak meg. A 11–13. századi eretnekezmozgalmak törekvései ellentétben álltak ezzel a történeti folyamattal. Míg az ortodoxia olyan neves, egymástól időben távol álló képviselői, mint I. Gelasius pápa vagy Aquinói Tamás a maguk korában és a maguk eszközeivel az ortodoxia mindenkori álláspontját meghatározó módon a szakrális és a világi szféra következetes szétválasztásának elvét képviselték, addig a heterodox mozgalmak az egész társadalmi lét szakralizálására törekedtek. Egyházkritikájuk hozzájárult ugyan a hivatalos egyház tekintélyvesztéséhez, s ezzel a politikai szféra egyházi befolyás alóli önállósodásához, de ez maguknak az eretnekeknek az eredeti szándékaival – enyhén szólva – nem állt összhangban. Ők másfajta dualitást képviseltek: szembeállították a társadalmi, a politikai (és persze az egyházi) intézményeket az életmód és az erkölcs radikális reformjával. Az intézményeket – ellentétben az egyházi és a világi hatalom törekvéseivel – nem szakralizálni, hanem deszakralizálni, sőt kiiktatni akarták, olykor egyenesen a gonosz művének tartva őket. Céljuk az életmód, a morál szakralizálása volt, föloldva az artikulált és konfliktusok árán változó társadalmi létet az evangéliumi normakövetés egységességében.

GYÖRGY GALAMB

*Heresy, sacrality and secular authority
in the 11th–13th centuries in mediaeval Western Europe*

By the tenth–eleventh centuries, the concord typical of the relationship between secular and ecclesiastical authorities during the Karolingian period had disintegrated. Rulers were no longer able to protect the clergy and the church institutions. The Church was facing a dilemma: it would either give up its estates and institutions or, by indirectly influencing or even actually exercising, secular power, see to their protection itself. Resignation and the use of secular means of power were uniquely blended by the Papacy in the eleventh century. Later, in the twelfth and thirteenth centuries, Rome resorted to secular means to consolidate its hold over West European clergy while trying at the same time to diminish the sacral emphasis on the legitimation of secular authority.

It was at this time that heretic movements, characteristically disobedient to papacy, but opposing secular authority as well, started. However, these movements were not manifestations of some kind of class antagonism, but rooted in the ideal of

rite apostolica, which determined their explicit and/or implicit messages on political issues.

Contemporary records clearly show that the various heretic trends in the eleventh to thirteenth centuries did not accept the sharp distinction between clerical and secular spheres in society; rejected marriage as the basic unit of social coexistence through which the individual was also subjected and politically controlled; forbade oaths, the essential part of legal procedures, the ritual and symbolic confirmation of relations of dependence, so important in the life of the society of the time; questioned the right of the secular arm to mete out capital punishment and to wage war. This opposition is also indicated by the condemnation of Donatio Constantini.

All this would indicate that what heretic movements wanted, at least until the thirteenth century, was not so much to change the social and political order according to some "secular" system of values, but rather to have the principles of evangelical poverty and simplicity rule in the whole society. Consequently, they rejected the institutions and techniques of exercising secular power as well as the sacral legitimization of secular authority. This is what, in a historical perspective, prevented joint action by secular powers and heresies against the Church and the Papacy.